

TBMM Gizli Celse Zabıtlarında Musul Meselesi

Mehmet Pınar*

Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Selçukluların hâkimiyeti altında kalan Musul, en verimli dönemini Osmanlı Devleti döneminde yaşamış, özellikle II. Abdülhamid, Ermeni Gülbankyan'a bölgede petrol araştırması yaptırmış, çalışmalar olumlu sonuçlanınca çıkarılan bir fermanla buraları şahsi mülkine almıştı. Bölgede petrolün keşfedilmesiyle Musul'un önemi daha da artmıştı.

Görüldüğü gibi tarihin her döneminde farklı zenginlikleriyle birçok devletin odak noktası haline gelen Musul, özellikle Sanayi İnkılabından sonra İngiltere açısından önemli bir merkez olarak görülmüştü. Almanların Berlin-Bağdat demiryolu projesi ile İngilizlerin bölgeye ilgisi daha da artmış, İngilizler, petrolü işlemenin yollarını aramaya başlamıştı. I. Dünya Savaşı ile birlikte İngiltere'nin dışında özellikle Almanya, Musul ile ilgilenmeye başlamıştı. Büyük devletlerin Musul'a hakim olma isteği bölgede istikrarsızlığı da beraberinde getirmişti.

Milli Mücadele döneminde Misak-ı Milli sınırları içerisinde görülen Musul'un Türkiye'de kalması için yapılan mücadeleye rağmen bölgedeki aşiretlerin egemen güçlerin kontrolünde farklı refleksler ortaya koymaları Türkiye'nin elini zayıflatmıştı.

Lozan'da kararlı bir tutumla Musul meselesine eğilen Türk heyeti, bölgenin kendisine ait olduğu ile ilgili tarihi, ekonomik ve coğrafi deliller ortaya koymuştu. Bu kararlı tutum TBMM Gizli Celse görüşmelerine yansımış, milletvekilleri Musul'un anavatanının ayrılmaz bir parçası olduğu

* Yrd. Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

yönünde kararlı bir tutum sergilemişlerdi. Milletvekillerinin ilk dönemlerde ortaya koydukları kararlı politikalar sonraki süreçte yerini daha itidalli ve temkinli bir yaklaşıma bırakmıştı.

Bu çalışmamızda milletvekillerinin Musul meselesine eğilimlerini etkileyen iç ve dış dinamikleri anlamaya çalışmak, milletvekillerinin meseleye yaklaşımlarını farklılaştıran faktörleri tespit etmek ve Musul'un kaybedilmesinin Ermeni ve Kürt meselesine nasıl tesir edeceğini ortaya koymaktır.

Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Musul

Musul, zengin doğal kaynakları ve ulaşım olanakları yönünden stratejik önem taşıması nedeniyle 19. yüzyıldan itibaren İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya'nın dikkatleri bu bölge üzerinde yoğunlaşmıştı. İngiltere, I. Dünya Savaşı devam ederken sıcak çatışma bölgelerinden uzak durmak ve Rusya ile sınır komşusu olmamak adına Sykes-Picot Antlaşması ile Musul'u Fransızlara bırakmasına rağmen sonraki süreçte zengin petrol yatakları ve Rusya'daki Bolşevik İhtilalinin de etkisiyle Musul ve çevresini kendi kontrolüne almıştı.

I. Dünya Savaşı'nda Binbaşı Süleyman Askeri'nin başarısız olmasından sonra Kutul Ammare'yı alan İngiliz ordusu Kasım 1915'te Selmanpak'ta Osmanlı ordusu tarafından bozguna uğratılmıştı. Halil Kut Paşa, İngiliz Ordu Kumandanı General Townshend'i esir almış, Ali İhsan Paşa, bölgede İngilizlerle mücadele ederek, Nisan 1916'da bölgenin kontrolünü sağlamış, Haziran 1916'da bölgede başlayan Arap isyanı bölgedeki dengeleri İngilizler lehine değiştirmeye başlamıştı.¹ Rusların bölgeye inmesiyle Osmanlı birliklerinin bir kısmının İran tarafına kaydırılmasını fırsat bilen İngilizler takviye kuvvetlerle Mayıs 1917'de Kerkük'ü ele geçirdi.

Bu süreçle birlikte 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla 7. Maddeyi bahane gösteren İngilizler, Musul'u işgal etti. Musul Vilayeti'nin Vali Vekili Nuri Bey, bölge nüfusunun yoğun bir şekilde Kürtlerden oluşmasından dolayı İngilizlerin Kürtler üzerinde planları olduğunu erken bir dönemde görmüştü.² İngilizlerin Ali İhsan Paşa üzerinde baskı kurması sonucunda Osmanlı merkezi yönetimi, 15 Kasım 1918'de Musul'u boşaltma kararı alması üzerine Musul'da İngiliz yönetimi başladı.³ Bölgede

1 Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, s.13; Şevket Koçsoy, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, s.3. Townshend ile birlikte 4 general, 481 subay olmak üzere toplam 13.100 kişi esir alınmıştı. (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri 1525-1919*, Ankara 1993, s.33.)

2 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dâhiliye Şifre, Dosya:49-1, Gömlek: 28.

3 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A III-10-b 2, D 47, F 23-6.

İngiliz yönetimi başlamasına rağmen Musul ve Dahok'daki aşiretler İngilizlere karşı cephe almışlardı.⁴

İngilizler, bu antlaşmadan sonra bölgedeki aşiretlerin gücünü kırmak ve işgalini bölgedeki yerel güçlere kabul ettirmek için uçaklarla Musul üzerinde baskı kurmuş, zor durumda kalan halk, kötü şartlar altında dağlara çekilmeye başlamıştı.⁵ Bunun üzerine Musul'da iç karışıklar baş göstermişti.⁶ Ali İhsan Paşa, Osmanlı merkezi yönetiminin emriyle 9 Kasım 1918'te Musul'dan ayrılmak zorunda kaldı.⁷ Gelişen bu olaylar üzerine Mustafa Kemal Paşa, Musul'un kaybedilmesinde Ali İhsan Paşa'nın rolünün olduğunu, Musul'dan Nusaybin'e gittiği için aşiretler arasında hükümetin manevi otoritesinin kırıldığını iddia etmişti.⁸ Ali İhsan Paşa, bu iddialar karşısında Musul'u bırakmayı kendisine şartların zorladığını öne sürmüştür.⁹

Askeri mücadelenin yanında Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde alınan kararlar Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada Türk ordusunun elinde bulunan Türk-İslam çoğunluğun yaşadığı yerler Türk toprağıdır ilkesiyle İngiltere'nin Musul'u işgal etmesinin haksız olduğu tezi öne sürüldü. Bu tez farklı cephelerde sürdürülen mücadele nedeniyle çok güçlü bir şekilde işlenememişti. Sakarya Savaşı'ndan sonra Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması ile Güney sınırlarının güvence altına alınması ve demiryollarının Türk kuvvetlerinin eline geçmesinden sonra Türk yönetimi Musul meselesine daha kararlı bir şekilde eğilmeye başladı.

Musul'da bu fiili durum devam ederken İngilizler, 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal edip meclisi dağıtmış, milletvekillerini tutuklamış, kurtulan milletvekillerinin bir kısmı Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde başlatılan Millî Mücadele'ye katılmışlardı. Musul'un Arap idaresine girmesini istemeyen Kürt ve Türkmenler de Anadolu'da başlayan bu mücadeleden cesaretle İngilizlere karşı direniş başlatmışlardı.¹⁰ İtilaf Devletleri bu durumu yok sayarak, 26 Nisan 1920'de toplanan San Remo Konferansı'nda İngiltere

4 *Genel Kurmay ATASE Arşivi ATA-ZB*, Kutu No:31,Gömlek No:39,Belge No:39-2; TİTE Arşivi, Kutu:318, Gömlek:33, Belge:33001

5 *Genel Kurmay ATASE Arşivi ATA-ZB*, Kutu No:5,Gömlek No:58,Belge No:58-4;TİTE Arşivi, Kutu:22, Gömlek:18, Belge:18001.

6 *TİTE Arşivi*, Kutu:47, Gömlek:65 Belge:65-2001.

7 *BOA*, Dâhiliye Şifre, Dosya:603, Gömlek: 110.

8 Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 452.

9 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, IV*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 284.

10 *Genel Kurmay ATASE Arşivi ATA-ZB*, Kutu No:5,Gömlek No:34,Belge No:34-2.

ve Fransa, Musul petrollerini kendi aralarında paylaşmışlardı. Petrol gelirlerinin % 75'i İngiltere'ye , % 25'i ise Fransa'ya bırakılmıştı.¹¹

Musul halkı, Ankara'da ilk TBMM'nin açılışıyla güçlenen Milli Mücadele hareketine destek vermiş, hatta bölgede bulunan Araplar dahi İngilizlere karşı, Mustafa Kemal Paşa ile işbirliğini düşünmüşlerdi. Mim Kemal Öke, İngiliz belgelerine dayanarak Musul'daki Arap ve Kürtlerin, İngiliz himayesindeki Faysal'a değil de geleceklere için Anadolu'ya dayanmayı tercih ettiklerini ifade etmişti.¹² Genel Kurmay Kürt aşiretlerinin İngilizlere karşı başlatmış olduğu direnişinin Arap aşiretlerini de etkileyeceğini düşünmüştü.¹³ Musul, Erbil ve Revanduz'da bulunan aşiretler, İngilizlerin desteklediği Nasturi Reisi Ağa Bedros ile sınır güvenliği için mücadeleye girmişlerdi.¹⁴ Bölgedeki aşiretlerin İngiliz karşıtı bir politika takip etmesi İngilizleri Musul ve havalisinde zor durumda bırakmıştı.¹⁵ Özellikle Zibar Aşireti Musul ve havalisinde İngiliz kuvvetlerini geri çekilmeye zorlamıştı.¹⁶

Mustafa Kemal de Musul halkının silahlı mücadelesini desteklemiştir. Mustafa Kemal'in bölge halkı üzerinde etkisini gören İngilizler, Lord Curzon'un karşı duruşuna rağmen, onunla irtibata geçmek istemiş, Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerle yapılacak olan görüşmelerde Türkiye'nin elini güçlendirmek için 1921 Aralık ayında Özdemir Bey'i bölgeye göndermişti. Özdemir Bey komutasındaki birlikler Revanduz'u ele geçirmişti.¹⁷ Revanduz'un ele geçirilmesinden sonra ordu, bölgede geniş çaplı istihbarat toplamaya başladı.¹⁸ Bölgede görevli Türk birliği, 21 Ağustos 1922'de İngilizleri yenip Musul'a iyice yaklaşmış, cesaretlenen bölge aşiretleri de İngilizlere karşı mücadelelerini şiddetlendirmişlerdi. Özdemir Bey, İngilizlerle yaptığı Derbent Muharebesi'ni kazanmış, bu mücadele sonucunda İngilizler, her ne kadar Süleymaniye'yi terk etmek zorunda kalsalar da, Şeyh Mahmud'un desteğiyle aşiretlerin mücadele kararlılığını zayıflatmayı başarmışlardı. İngilizlerin desteğiyle Şeyh Mahmud'un melik unvanıyla atandığı

11 Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu*, İstanbul 1983, s.26; Fransızlar petrol karşılığında İngilizlerin Musul'daki nüfuzlarını kabul etmişlerdi. (*TİTE Arşivi*, Kutu:28, Gömlek:113, Belge:11-3001.)

12 Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991, s.85. Güney sınırının güvenliği için Nihat Paşa kumandanlığında El Cezire Cephesi kurulmuştu. (BCA, 030.10/45.291.4.)

13 *Genel Kurmay ATASE Arşivi ATA-ZB*, Kutu No:2, Gömlek No:76, Belge No:76-1.

14 *Genel Kurmay ATASE Arşivi ATA-ZB*, Kutu No:31, Gömlek No:57, Belge No:57-2; *TİTE Arşivi*, Kutu:22, Gömlek:2 Belge:2001.

15 *Genel Kurmay ATASE Arşivi ATA-ZB*, Kutu No:5, Gömlek No:58, Belge No:58-1; *TİTE Arşivi*, Kutu:24, Gömlek:93 Belge:93-5001.

16 *Genel Kurmay ATASE Arşivi ATA-ZB*, Kutu No:30, Gömlek No:36, Belge No:36-1

17 Z. Türkmen, *Musul Meselesi*,... s. 8.

18 *TİTE Arşivi*, Kutu:47, Gömlek:24 Belge:24-2001.

bir Kürdistan Hükümeti kurulmuştu. Kürt aşiret reislerinin katılımıyla bir kongre düzenlenmiş, İngilizler, Türkiye'den yeni kurulan Kürdistan Hükümeti'ni tanımamasını istemişlerdi.¹⁹ İngilizler, bu işbirliğinden kısa bir süre sonra Şeyh Mahmud'un Mustafa Kemal'le irtibata geçtiğini öğrenince, bu kez Seyyit Taha'yı devreye sokmuşlar ve Kral Faysal'ın Irak'taki egemenliğini yasallaştırmak için düzenledikleri seçime karşı çıkanları tutuklamışlardı. Musul'u elde etmenin tek yolunu silahlı mücadelede gören Fevzi Paşa, Özdemir Bey'e takviye birlikler göndermişti. Anadolu'daki Yunan işgali nedeniyle daha önce bu bölgeye gönderilen birliklerin bir kısmı geri çekilmek zorunda kalınca, buradaki Türk kuvvetleri zayıf düşmüş ve takviye edilen İngiliz birlikleri tarafından geri püskürtülmüştü. Böylece Musul, Lozan görüşmeleri bitmeden tamamen İngiliz egemenliğine geçmiştir.²⁰

Lozan Konferansı'nda Musul Meselesi

Musul Meselesi, İngiltere ve Türkiye tarafından farklı bakış açılarıyla değerlendirildiğinden Lozan Konferansı'nda önemli tartışmalara neden olmuştur. Lozan Konferansı'nda Musul meselesi Lord Curzon'un başkanlığında Askeri ve Arazi Komisyonu'nda görüşülmüş, mesele daha çok Türkiye ile İngiltere arasında ikili yapılan görüşmelerle yürütülmüştü. Musul meselesi konusunda İngiltere farklı manevralara başvururken, Türkiye ise, tarihi, ekonomik, sosyal ve coğrafi nedenlerle Musul'un kendisine ait olduğu tezini ortaya koymuştur.

Lozan'da görüşmeler devam ederken basın, Musul meselesi konusu ile yakından ilgilenmiş, özellikle Musul halkının İngiltere yerine Türkiye'yi tercih ettiği vurgusu ısrarla işlenmişti.²¹ Musul konusunda Amerika desteği aranmasına rağmen bu girişimler sonuçsuz kalmıştı.²²

Görüşmelerde Musul meselesinin en önemli ayağını nüfus konusu oluşturmuştu. İngiltere, Kürtleri kendi yanına çekebilmek için nüfus istatistikleri ile farklı rakamlar sunarken, İsmet Paşa, Kürtler ve Türklerin bütün olduğunu, kader bağı yaptıklarını ve TBMM'deki Kürt kökenli

19 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A III-7-a, D 19,F 41-1. 1918 tarihinden itibaren Şey Mahmud'un 3. Kürdistan teşebbüsüydü. Geniş bilgi için bkz. BOA, Dâhiliye Şifre, Dosya:624, Gömlek: 109; Mesut Yeğen, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Dipnot Yayınları 2011.

20 M. Kemal Öke, *Musul Meselesi...*, s.89.

21 *Tanin*, 19 Kanunievvel 1922. İsmet Paşa günlüklerinde Musul meselesine çok fazla değinmemiştir. Bkz. İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, I, Haz: Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001; İsmet Paşa, Musul meselesinde Amerikan desteğinin önemine vurgu yapmıştı. (*Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A III-10 b-2, D 47,F 16.)

22 Musul meselesinde Amerika'nın İngiltere'ye desteği ve rolü için bkz. İsmail Köse, *Türk -Amerikan Diplomatik İlişkilerinin Yüksek Komiser Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarına Yansıması (1917-1927)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Trabzon 2013.

milletvekillerinin bu halkın gerçek temsilcileri olduğunu ifade etmişti. İsmet Paşa, Britanica ansiklopedisinde bile Kürtlerin Turani ırk olduğu bilgisinin yazdığını söyleyerek, İngilizlerin tezini çürütmeye çalıştı.²³

Diğer bir yandan Rıza Nur Bey, 5 Aralık 1922 tarihinde Lord Curzon ile bir araya gelerek, Musul vilayetinin Türklere bırakılması halinde, İngilizlerle tatmin edici bir anlaşma yapılabileceğini hatta Sovyet Rusya blokundan kopabileceklerinin işaretini verdi.²⁴ Bu teklif üzerine İngiliz merkezi yönetimi ile yapılan görüşmelerden sonra Lord Curzon, Hakkari'den Süleymaniye'ye kadar Kürtlerin yaşadığı sıkıntılı dağlık bölgeleri Türkiye'ye teklif etmiş, mamur topraklar ve petrol açısından zengin güney bölgeleri İngiliz kontrolünde kaldığı için İsmet Paşa bu teklifi kabul etmemişti.²⁵ Bu yaklaşım İngiltere'nin "Türklerin önceliği petroldür" savını kullanma alanını genişletti.

İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya Ocak 1923'te Lozan görüşmelerinin kesintiye uğrama ihtimalinin olduğunu ve gelişmelere hazırlıklı olunması gerektiğini bildirdi.²⁶ Mustafa Kemal Paşa, Musul'un barışçı yollarla çözümünün daha doğru bir yol olacağını vurgulamaktaydı. İsmet Paşa, Musul meselesinin Lozan konferansından sonra ikili görüşmelerle çözülmesi noktasında bir irade ortaya koymasına rağmen İngiltere Musul'un kendi himayeleri altında Irak'a bırakılması yönünde ısrarını sürdürmüştü. Görüşmeler 4 Şubat 1923'te kesintiye uğradı.²⁷

İngilizlerin Musul çevresinde oluşturdukları askeri hareketlilik üzerine Rauf Bey'in başkanlığında toplanan İcra Vekilleri Kurulu Van'daki müfrezelerin takviye edilmesine karar verdi.²⁸ Konferansın kesintiye uğramasına rağmen savaş durumu ortaya çıkmamış ve görüşmelere tekrar başlanması için karşılıklı mektuplaşmalar ve görüşmeler devam etmişti²⁹

23 Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993, s.346. İngilizlerin abartılı nüfus rakamlarına rağmen İsmet Paşa, Musul'un nüfusunun 503.000 olduğunu 263.830'u Kürt, 146.960 Türk ve 43.210'unun Arap olduğunu ifade etmişti. (Vladimir F. Minorsky, *Musul Sorunu*, Çev: Salim Şahin, Berdan Matbaası, İstanbul 2015, s.21; Ali Naci Karacan, *Lozan*, Nokta Kitap, İstanbul 2012, s.210.)

24 M. Kemal Öke, *Musul Meselesi*., s.92.

25 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A III-10 b-2, D 47,F 15. (İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003,s.258. Türk Petrol Şirketi, daha 25 Temmuz 1923'te İngiltere'nin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda "Musul Vilayeti'nin petrol bulunan Kürt bölgesinin Türklere bırakılmasının İngiltere'nin çıkarlarına uygun düşmediğini" bildirmişti. (K. Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu*, s. 65.)

26 BCA, 030.10/218.472-4.

27 BCA, 030.10/54.357.2-2.

28 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A III-7, D 18,F 58-1.

29 BCA, 030.10/222.497-1

Görüşmelerin sürdürdüğü en yoğun süreçte İngiltere, Musul konusunun Cemiyeti Akvam'da tartışılmasını önermiş, Türkiye bu teklifi kabul etmemiştir.³⁰ İngiltere, dünya kamuoyunu yanıltmak için Türkiye'nin Musul'u ısrarla istemesinin altında petrol faktörünün yattığını iddia ederek kendi emellerini gizlemeye çalıştı. Süreç uzadıkça İngiltere bu konunun ikili görüşmelerle çözülemeyeceğini, meseleyi Cemiyeti Akvam'a taşıma noktasında ısrarını sürdürmeye devam etti.

Lozan'da diğer meselelerin çözümü Musul konusuna bağlandığından³¹ Türkiye, görüşmemeleri tıkamamak adına yumuşamaya başlamış, İsmet Paşa ile İngiliz Lord Curzon, Türk İngiliz ilişkilerini tehlikeye düşüren bu konunun konferans sonrasında ikili görüşmelerle halledilmesine karar vermişlerdir. Nitekim bu karar gereğince sorunun çözümü ikili görüşmelere bırakılmıştır.

Times gazetesi, Türkiye yanlısı bir yorumda bulunmaktadır;

Türkiye ahalişi henüz sabrediyor. Fakat Musul hakkında kati bir karar verildiği gün kıyam başlayacak ve yeni bir Alsas Loren ihdas edilmiş olacaktır. Biz Türkiye'ye zaten yakılmış nazarıyla bakıyoruz. Harb umumi esnasında Türkiye'nin balkan harbinden sonra yok olduğunu zannediyorduk. Gelibolu bunun yanlışlığını ispat etti. Kanaatimizce Musul meselesi ancak reyiam vasıtasıyla halledilebilir.³²

Lozan'dan sonra iki devletin yetkilileri 9 ay içerisinde bir araya gelecek Musul sorununu görüşecek, herhangi bir uzlaşma sağlanmazsa sorun Cemiyet-i Akvam'da görüşülecekti.³³ Sorunun Lozan'dan sonraya bırakılması TBMM'nin gizli oturumlarında tartışma konusu oldu.

Lozan'dan Sonra Musul Meselesi

Türk-İngiliz ilişkilerinin 1923-1926 yılları arasındaki en önemli parametresini Musul meselesi oluşturdu. Lozan Antlaşması gereğince; Türkiye-Irak sınırını tespit etmek amacıyla Türk ve İngiliz heyetleri arasındaki görüşmelere 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da başlanmış ve 5 Haziran 1924'e kadar devam edilmişti.³⁴ Bahriye Nezareti eski binasında yapılan Haliç

30 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A III-10 b-2, D 47,F 59. İngiliz vekâletinde Cemiyet-i Akvam himayesi altında bir Irak hükümetinin kurulmasına Irak halkının büyük bir kısmı olumlu bakmamıştı. (*TİTE Arşivi*, Kutu;28, Gömlek:113 Belge:113-1001.)

31 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A III-10 b-2, D 47,F 37-4.

32 *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Haziran 1924.

33 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A III-10 b-2, D 47,F 4-33;A. N. Karacan, *Lozan*, s.316; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I*, Ankara 1983, s.304

34 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A IV-6, D 54,F 18-33;Ömer Kürkcüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978, s.291.

Konferansı'nda Türkiye'yi Fethi Bey (Okyar), İngiltere'yi İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox temsil etti.³⁵

Konferansta tarafların görüşleri değişmemiş, üstelik İngiliz Heyeti, Nasturi Hıristiyanlarını bahane ederek Hakkari'nin de Irak'a katılması gerektiğini savunmuştur. Türk Hükümeti'nin Fethi Bey'e verdiği talimat, Lozan Konferansı'na giderken İsmet Paşa'ya verilmiş olan hükümet talimatına benzer şekilde düzenlenmişti. Bu talimatta sınırın Musul Vilayeti'nin (Süleymaniye, Kerkük ve Musul sancaklarının) Türkiye'de kalacak şekilde çizilmesi öngörülmüştür.³⁶ Türkiye'nin bu talebi yerine getirildiği takdirde, bölge petrollerinin işletilmesinde İngiltere ile ortaklık kurulabileceği ve İngilizlere öncelik tanınabileceği hususları da yer almıştır.³⁷ Türkiye, konferansta Musul'un kendisine ait olduğunu bilimsel bir tezle dile getirirken İngiltere ise, konferans boyunca çeşitli oyunlara başvurarak sorunun çözümü için Cemiyet-i Akvam'ı adres göstermişti.

İki devlet arasında yapılan görüşmelerde Türkiye, ortaya koyduğu tezleri kabul etmeyen İngiltere'ye referandum teklifi yapmış, İngiltere farklı bahanelerle bu teklifi de kabul etmemiştir.³⁸ Taraflar arasında herhangi bir uzlaşma sağlanmadığı için konferans dağılmıştır. Tevhid-i Efkâr gazetesi, Haliç Konferansı'nın dağılmasını İngilizlerin anlaşmaz tutumuna bağlamıştır.³⁹

Konferansın dağılmasından sonra İngilizler tampon bir bölge oluşturmak için Nasturi kartını kullanmış, Fethi Bey, İngiltere'nin sınır boyunca Müslümanlar arasında karışıklık çıkartmak için Nasturileri kendi çıkarları için kullandığını ifade etmişti.⁴⁰ Nasturi isyanı karşısında Cafer Tayyar Paşa, askeri harekâta girişerek Eylül 1924'te isyanı bastırmıştır.

Nasturi isyanı devam ederken, Musul meselesine Cemiyet-i Akvam'da görüşülmeye başlanmış, Türkiye'yi Haliç Konferansı'nda olduğu gibi Fethi Bey temsil etmişti.⁴¹ Türk Heyeti'ndeki Irak (Musul) nüfusuna kayıtlı Kazım ve Fettah'ın delege olarak toplantılara katılmasını İngiltere protesto etmişti.⁴² Türkiye Musul'da halkın isteklerinin önemine vurgu yaparken, İngiltere ise soruna Irak sınırının çizilme meselesi şeklinde yaklaştı.⁴³ Türkiye,

35 *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Nisan 1924; Minorsky, *Musul Sorunu*, s.35.

36 *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Mayıs 1924.

37 Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1995, s.135.

38 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1924.

39 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A III-10-b1, D 46,F 1-438; *Tevhid-i Efkâr*, 8 Haziran 1924.

40 *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1924. Süleymaniye ve Kerkük'ten gelenlerin ifadelerinden İngilizlerin Musul'u terk etmedikleri sürece Türkiye lehine oy çıkmayacağını ifade etmişlerdi. (BCA, 030.10/226.522.11-1.)

41 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A VII-1, D 87,F 1-368; BCA, 030.10/12.71.18; *Tanin*, 4 Eylül 1924.

42 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A IV-6, D 54, F 18-20.

43 *Tanin*, 22 Eylül 1924.

Haliç Konferansı'nda olduğu gibi Cemiyet-i Akvam'da da Musul'un kendisine ait olduğuna dair mantıklı deliller sundu.⁴⁴

Görüşmeler devam ederken İngiltere, Türk kuvvetlerinin Irak sınırını ihlal ettiği iddiasıyla uçaklarla sınırı bombalayarak, masum halka zarar vermişti.⁴⁵ Olayların tırmanması üzerine Cemiyet-i Akvam Meclisi acil toplantı kararı alarak geçici bir sınır tespit etti.⁴⁶ Sorunu çözmek için kurulan komisyon uzun bir süre çalışmalarını sürdürdükten sonra, ortaya İngiltere lehine bir rapor çıkmıştı. Kont Teleki başkanlığındaki heyet, bölgede incelemelerde bulunarak, aşiretlerle yaptığı görüşmeler sonucunda raporunu hazırlamıştı.⁴⁷

Milletler Cemiyeti Konseyi, raporu esas alarak, Brüksel Hattı'nın kuzeyini Türkiye'ye, güneyini Irak'a bırakmıştı. Musul Vilayeti, Irak'a bırakılmış ve İngiltere'nin Irak'taki manda rejiminin süresi 25 yıla uzatılmıştı. Bunun yanı sıra İngiliz Hükümeti, bölgedeki Kürt halkını koruyacak idarî önlemler alacaktı. İngiltere, Irak ile 13 Ocak 1926'da, geçerlilik süresi 25 yıl olmak üzere bir antlaşma yapmış ve Türkiye ile ikili görüşmelere başlamıştı.⁴⁸ 1926 Ankara Antlaşması'nın imzalanmasıyla İngiltere ile normal ilişkiler kurulmaya başlanmış, Irak ile dostluk zemini oluşmuştu.⁴⁹ 1929'da Türkiye ile ilişkileri daha iyi düzenlemek adına Musul Ticaret Odası Başkanı Necip Çadır, Musul'a fahri konsolos olarak atanmıştı.⁵⁰

TBMM Gizli Celse Zabıtlarında Musul Meselesi

Musul meselesi Lozan Konferansı devam ederken, TBMM gizli oturumlarında hararetli bir şekilde tartışılmıştı. Milletvekilleri Musul konusunda farklı gerekçelerle farklı fikirler öne sürmüşlerdi. Bir kısım milletvekili sorununa güvenlik eksenli yaklaşırken, bir kısım milletvekili ise Musul meselesinin Kürtlerle Türklerin arasını açacağı için temkinli bir yaklaşım sergiledi. Musul'un alınmasını zengin petrol yatakları için isteyen milletvekilleri oldukça azınlıkta kaldı. Gizli oturumlarda en sert tartışma sorunun Lozan'dan sonra Cemiyet-i Akvam'ın tasarrufuna bırakılması oldu.

44 BCA, 030.10/230.548.7; *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Eylül 1924. Şükrü Kaya, Yunanlıların Cemiyet-i Akvam'da İngilizler lehine tavrı aldıklarını belirtmişti. (BCA, 030.10./12.71.39.)

45 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A IV-6, D 54, F 21. Türkiye, Şeyh Said isyanından dolayı güney sınırında güvenliği arttırmıştı. (BCA, 030.18.01.01/13.13.6.)

46 *Hâkimiyet-i Milliye*, 2- 4 Teşrinisani 1924.

47 Raif Karadağ, *Musul Raporu*, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s.64-65.

48 BCA, 030.18.01.01/19.36.7; *Düstur*, III. Tertip, VII, s.1515; K. Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu*, s. 50.

49 Tefik Rüştü Aras, *Atatürk'ün Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s.203.

50 BCA, 030.18.01.02/4.35.12.

Güvenlik Açısından Yaklaşımlar

TBMM'nin gizli oturumlarında söz alan milletvekilleri Musul meselesinin Türkiye'nin güvenliği ve sınırların korunması bağlamında ele alınmasının daha doğru bir yaklaşım olacağını ifade etmişlerdir.

İsmet Paşa, Lozan'ın ilk dönemlerinde Musul'un İzmir, Doğu Trakya, Adana ve Urfa'dan hiçbir farkının olmadığını bu sebepten Türkiye'ye bırakılmasını savunmuştu.⁵¹

Rauf Bey, Musul'un alınmasını ekonomik nedenlere dayandırmayı doğru bulmamıştı. Meseleye güvenlik eksenli bakılmasının daha doğru bir yaklaşım olacağını belirterek, bölgedeki aşiretlere güvenilmemesi gerektiğini de şu sözlerle vurgulamıştır.

“Bunun maden ve toprağından ziyade vilayeti şarkiyemiz nokta-i nazarından çok mühim ve çok hayatidir. Bunu müzakere ediyoruz. Fakat muhasımımız çok entrikan, çok dessay ve bununla beraber çok âlim bir düşmandır. Karşımızda bununla uğraşıp muvaffak olamadıktan sonra sözü silâh söyleyecektir. Yalnız şunu kemâli iftiharla arz edebilirim ki manen ve madde ten milletimiz muhasımımıza o muntıkada hâkimdir. Fakat bu hâkimiyeti bu manevî, maddî hâkimiyeti temin edecek silâh adededir. Netice itibariyle işte biz bunu temine çalışıyoruz. İnşallah silâh patlamasına da lüzum kalmadan temin edilecektir. Fakat her ihtimale karşı tüfenk tedarik ediyoruz. Elbise tedarik ediyoruz. Nasıl tedarik ettiğimizi biliyoruz. Elbise gidiyor. Ertesi günü gidiyorsunuz bir de bakıyorsunuz ki falan aşiret reisinin nezdinde kaçmış müsaade buyurun efendiler, beyler, arkadaşlar: bu arkadaşınız da aşiretçilik nedir, aşiret nedir, tesiri nedir, reisi nedir? Bilenlerden bir âcizim. Bunlarla pek çok zaman beraber yaşadım”.⁵²

Ahmet İzzet Paşa ise, “Sultan II. Abdülhamid'in Musul petrollerini kendi mülküne alması olayının iyi kullanılmadığını, bu durumun değerlendirilmesi durumunda Musul petrollerinden ekonomik imtiyaz elde edebilirdik”⁵³ düşüncesiyle Rauf Bey'den farklı bir şekilde meselenin ekonomik boyutunu düşünmüştü.

Benzer bir şekilde Lazistan Milletvekili Abidin Bey de Musul'un Anadolu için hayat noktası olduğunu, bir karış toprağının kaybedilmesi bile Anadolu'nun tehlike altında olması anlamına geleceğini şu sözlerle ifade etmişti.⁵⁴

51 A. N. Karacan, *Lozan*, s.213.

52 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, III, (20 Kanunusani 1338- 1923), İnikat 177, s. 1200-1202. Musul meselesi çözüldükten sonra Musul'da İngilizler ile işbirliği tespit edilen aşiret temsilcilerinden Türkiye'ye dönenler yargulanmıştır. (BCA.030.18.01.02/45.39.12.)

53 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, Hazırlayan: Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s.231.

54 Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika*, Küre Yayınları, 2008, s.348.

“Her kim derse desin. Bendeniz diyorum ki Musul vilâyeti, Musul’dan bir karış aramız giderse, emin olunuz Anadolu da tehlikededir. Çünkü Musul Anadolu için bir noktai hayattır. İstanbul nasılsa, İstanbul, Rumeli ile ve ihtimal İstanbul Rumeli’den biraz ileride olmakla kabildir. Fakat Musul’dan bir karış toprak giderse emin olun ki Anadolu da tehlikededir. Binaenaleyh ben buna ukde-i hayat diyorum. Ben ona, yine tekrar ediyorum, Musul için bütün mevcudiyetimizle, hepimiz bir kanlı mezar teşkil etmeğe, hepimiz bütün mevcudiyetimizle azim ve imanla sarılmalyız ve ben bütün mevcudiyetimle buna taraftarım”.⁵⁵

Musul’un Anadolu’nun güvenliği için gerekli olduğunu Rumeli’nin konumu ile eşdeğer gördüğü için Musul için savaştan kaçınılmaması gerektiğini ifade etmişti.

İsmet Paşa, Suriye sınır meselesinin çözüldüğünü, Musul meselesi için mücadele ettiklerini, ilmi, siyasi ve fenni sahada deliller getirerek bütün enerjilerini bu meseleye aktardıklarını belirtmiştir.⁵⁶ Bütün bu çabalara rağmen İsmet Paşa, Musul meselesinin Lozan’ın imzalanmasını tehlikeye düşüreceğinden İngilizlerin isteklerini istemeyerek de olsa kabul etmek zorunda kaldığını söylemişti.⁵⁷ İsmet Paşa’nın bu tür bir düşüncenin içinde olduğunu Dr. Rıza Nur da şu sözlerle doğrulamıştı; “İsmet bana gel şu Musul’u verelim kurtulalım diyor. Ben de olmaz Musul bizim en mühim yerimizdir. Orası böğrümüzdür. Böğrümüze hücum oradan olur. Hem de başımıza bir Kürdistan fikri çıkar. İsmet ise etme sonra boca olur. Muahede sulh kalır.” Rıza Nur Fevzi Paşa’nın da kendisini desteklediğini öne sürmüştü.⁵⁸

İsmet Paşa’nın erteleme düşüncesine destek veren Hüseyin Rauf Bey, Lozan’da görüşmeleri yürüten heyetin Karaağaç için askeri harekete girmeyeceklerinin açık bir şekilde ortaya çıktığını, Musul’un elden çıkması demek tüm sınırların tehlikeye girmesi demek olduğunu, askeri harekâtın bile göze alınabileceğini, Musul meselesini ikili görüşmelere bırakılmasının Türkiye’nin siyaseten elini güçlendireceğini ifade etmiştir.⁵⁹ Rauf Bey, Musul’un Misak-ı Milli içinde olduğunu; fakat Lord Curzon’un bunu kabul etmemekte ısrarcı olduğunu belirtmişti.⁶⁰

Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey, Musul’un vatan toprağı olduğunu, diğer vilayetlerden hiçbir farkının olmadığını, meseleye böyle bakılmasının doğru olacağına işaret ederek, sorunun batılı devletlerin

55 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (28 Kânunusâni 1338- 1923), İnikat 182 s. 1243.

56 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Mart 1339- 1923) İnikat, 1. s. 76- 77.

57 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A III-10 B-2, D 47,F 80;İsmet İnönü, *Hatıralar*, Haz: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014, s.495.

58 Dr. Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.87.

59 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Mart 1339- 1923), 6. İnikat, s.86.

60 TBMM Zabıt Ceridesi, XXV/1, (29 Kasım 1923), s.112.118

çıkarlarını koruyan bir teşkilata sevk edilmesinin yanlışlığına şu sözlerle dikkat çekmiştir.

“Bendeniz bugün harbin Çanakkale’sini ne kadar mühim görüyorsam Türkiye için Erzurum’u Kars’ı nasıl mühim görüyorsam Musul’u da o kadar mühim görüyorum. Çünkü orada bir Kürdistan hükümeti teşkil etmiştir. Efendiler, o Kürdistan muhiti bugün Erzurum’a sekiz saat cenubuna kadar geliyor. Efendiler mesele gayet mühimdir. Açık söylemek lâzım gelirse şimdiye kadar memlekete iyi bir idare tesis edememiştir. Halk gayri memnundur. Efendiler eğer memlekete iyi bir idare olmuş olsaydı, ben bunu bu kadar mühim görmeyecektim. Fakat iyi bir idare görmediğim için atideki tehlikenin pek yakında olacağını görüyorum... Eğer Musul meselesi etrafa intişar eder ve Kürdistan’da gerek İngiliz propagandasıyla gerek İngiliz parasıyla birçok şeyler yapılır ve orada birçok esaslar zuhura gelirse bunu kolay kolay imha etmek imkânı yoktur. O vakit korkarım ki Şarkta da mühim vakayı cereyan eder, zannedirim efendiler... Bu memleket bizimdir. Bizi çıkarıyorsunuz, siz idare ediyorsunuz. Bu nasıl taliktir anlamıyorum? Efendiler Musul’u Cemiyeti Akvama bırakıyoruz. Bu Cemiyeti Akvam meselesi nerden çıktı? Ben bunu bir türlü anlamıyorum. Cemiyeti Akvamla bizim ne işimiz vardır. Cemiyeti Akvam, Avrupa’da birtakım hükümetlerin mümes-sillerinden teşekkül etmiş bir Cemiyeti Akvam varmış. Bunu biliyoruz. Fakat Asya’daki hükümetlerden bir mümessil Cemiyeti Akvamda gösterebilir misiniz? Yok. Bizim onunla ne alakamız vardır?”⁶¹

Güvenlik eksenli yaklaşan milletvekilleri sorunun Cemiyet-i Akvam’a havale edilmesinin yanlışlığına vurgu yapmışlardı.

Ahmet İzzet Paşa da, İsmet Paşa’nın Musul meselesinin Lozan’dan sonraya bırakılmasını, sorumluluğu başkalarının üzerine atmak olarak değerlendirmişti.⁶²

Musul meselesine güvenlik bağlamındaki yaklaşımlarda İngilizlerin Kürt aşiretleri üzerinde hâkimiyet kurma ve onların üzerinde etki oluşturma düşüncesi milletvekilleri arasında önemli bir yer işgal etmişti.

Van Milletvekili Haydar Bey, meseleye güvenlik eksenli yaklaşarak, Musul meselesinin ertelenmesinin Türkiye’nin lehine olacağını belirtmişti. İngiltere’nin Musul’da yapmak istediği Türkiye ile Musul arasında Kürtlerden oluşan bir tampon bölge kurma düşüncesi idi. Bu tür oluşumlardan Türklerle Kürtlerin zarar göreceğini, Hüseyin Avni Bey’in dediği gibi sınırların Erzurum’a hatta Sivas’a kadar çekilebileceğini öne sürmüş, iki toplum arasında güçlü bağ kurulması durumunda Musul’da 16 vilayette birlikte yaşayan bu toplumların İngiliz politikalarını boşa çıkaracağını, İngilizlerin en büyük korkusunun iki toplumun İslam şemsiyesi altında birleşmesi

61 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (6 Mart 1339- 1923, 6. İnikat, s. 153- 154.

62 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s.231.

olduğunu iddia etmiştir. Musul ve çevresinin kontrolünün kaybedilmesini Osmanlı Devleti'nin Meşrutiyet döneminden itibaren izlediği yanlış politikalara bağlamış, bölgeyi anlayabilecek memurlar gönderilmediği için bu coğrafyanın merkezle bağlantılarının zayıf olduğunu, bunun yanında Musul'un İngilizlere bırakılmasının da onlara bir fayda sağlamayacağını, Irak'ın Güney'inden faydalanamayacakları için buraya tam anlamıyla hakim olamayacaklarını ve Kürt aşiretleri üzerindeki nüfuzlarını kaybedeceklerini öne sürmüştü.⁶³ Musul'da görev yaptığı için bu coğrafyayı iyi tanıdığını, hükümetlerin yanlış politikalarından dolayı Türk nüfusunun çeşitli sebeplerden azaldığını, Türklerin çoğunun Babür aşiretine katıldığını, birçoğunun kimliklerini kaybettiğini, Musul'un 17 kazasından 16'sının Türk ve Kürtlerden oluşmasına rağmen yalnız 1 kazasının Arap, Süryani ve Geldanilerden oluştuğunu, 6.000 köyden sadece 600'ünde Geldani ve Nasturi yaşamasına rağmen yazılan eserlerde Musul'un Arap coğrafyası olarak ele alınmasının yanlışlığına dikkat çekmişti.⁶⁴ İngilizlerin Kürt aşiretlerine yaklaşımlarından rahatsızlık duyan milletvekilleri Türkler ve Kürtlerin ayrılmaz bir bütün olduğunu sürekli vurgulamışlardı.

Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, benzer görüşlerde bulunarak, coğrafi, siyasi, ırki sebeplerle Musul'un İngiliz mandası altında olmasının kabul edilemez bir durum olduğunu, böyle bir tablonun bölgeye felaket getireceğini, Türkiye'nin parçası olan bu coğrafyanın yarısından fazlasının Kürt olduğunu belirterek Türklerle Kürtlerin bu coğrafyada kader birliği içinde olduklarını şu cümlelerle ifade etmiştir.

"Türklerle Kürtlerle meskûn Türkiye'nin bir parçasıdır. Nıfısından fazlası Kürttür. Musulun Kürdün tarihinde bir kıymeti, bir ehemmiyeti vardır. İhtimal ki başka bir yer olsaydı bu kadar telaş etmezdim. Musulun Kürdün tarihinde bir sandalyesi vardır. Arkadaşlar bir insanı ikiye bölmek veyahut herhangi bir parçasını ayırmak mümkün değil ise Musul'u Türkiye'den ayırmak öylece mümkün değildir Arkadaşlar ben Kürdüm. Fakat Türkiye'nin tealisini, Türkiye'nin şerefini, Türkiye'nin terakkisini temenni eden Kürtlerdenim"⁶⁵

Bu görüşe benzer nitelikte Lord Curzon, Lozan'da Musul vilayetinde İngiliz Hükümeti'nin Kürtlere özerklik vereceğini, Kürtçe eğitim veren okullar açacağını, Kürtçe'nin yazılı dil haline geleceğini söylemişti.⁶⁶ Bütün bu vaatlere rağmen Times gazetesi, İngilizlerin Irak'ta kaldığı sürece Kürtlerin Türkiye'yi tercih edeceğini vurgulamıştır.⁶⁷

63 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (6 Mart 1339- 1923), 6. İnikat., s. 177- 180.

64 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (6 Mart 1339- 1923), 6. İnikat, s. 177- 178.

65 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (6 Mart 1339- 1923), 6. İnikat, s. 162- 163.

66 S. Meray, *Lozan Barış Konferansı*, I, s.360.

67 *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Haziran 1924.

İzmit Milletvekili Sırrı Bey de nüfus meselesine değinerek Musul'un çoğunluğunu Türklerle bir arada yaşamak isteyen Kürtlerin oluşturduğunu, fakat İngilizlerin Musul'un Güney'inde kuracağı Kürdistan'dan İran ve Türkiye'de yaşayan Kürtlerin de etkilenebileceğini göz önüne aldığımızda ciddi bir tehlike ile karşı karşıya olduğumuzu belirtmiştir.⁶⁸ Sırrı Bey, Musul'da nüfus yoğunluğunun Türk ve Kürtler de olduğunu, Arap nüfusunun azınlıkta kaldığını söyleyerek, Musul meselesinin ertelenmesinin kaybedilmesiyle eşdeğer olduğu yorumunda bulunmuştur.⁶⁹

Hüseyin Rauf Bey, Türkler ve Kürtlerin birbirlerine kenetlenmesine rağmen İngilizlerin iki toplum arasına nifak tohumları sokma teşebbüsünde bulduklarını, Musul'u bölmek için I. Dünya Savaşı'ndan beridir farklı planlar içinde olduklarını, Şeyh Mahmud'u da farklı oyunlarla kendi yanlarına çekerek aşiretleri kontrol ettiklerini vurgulamış, Güney Kürdistan'ın kurulmasının engellenmesi için Musul meselesinin Türkiye'nin lehine çözümlenmesini şart olduğunu öne sürmüştür.⁷⁰

Rauf Bey, Musul meselesinin çok yönlü bir mesele olduğunu öne sürerek, düşmanın küçüğünün büyüğünün olmadığını, Musul meselesinin aleyhimize sonuçlanması durumunda Kürdistan meselesinin çıkmasını teklileyeceğini ve ülkenin ikiye bile bölünebileceğini ifade etmişti.⁷¹

Mahir Bey, Şükrü (Kaya) Bey'e Musul meselesinde İngilizlerin parmağının ne olduğu sorusu üzerine Şükrü Bey, "İngiltere'nin Musul'da ne işi var? Petrol madenlerini verelim imtiyazını alsın fakat toprağını bize bıraksın. Gayesi petrol madenleri değildir. Petrol madenleri ikinci derecede kalır. Onun gayesi Türkiye'yi bir de şarktan sarmaktır. Musul'da Süleymaniye'de şurada burada mevcut olan Kürtleri aldatarak size istiklal veriyorum diyerek şimal tarafımızdan bize daima hasım olacak bir kütle yaratmayı düşünmektedir. Belki bu tariki Bakü'ye kadar götürmektedir. Bu suretle İran'da ki petrol madenleri ele geçirir ve Bakü'ye kadar gider. Yani dünyanın bu en zengin petrol dizmanlarını havi olan havza eline geçer. Ve aynı zamanda bir taş ile iki kuş vurmuş olur. Ben-denizce İngiltere'nin yaptığı siyaset budur ve bu her gün misalleri ile teeyyüd etmektedir. Efendiler bu siyasetten o vaktin sosyalistleri de kurtulamamışlardır. Makdonald İstanbul'da kendisine verilen ziyafetlerde Türklerin şöyle dost olduğunu ve Musul'un Türklerin olduğunu alenen söylemiştir. Hâlbuki mevkii

68 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (5 Mart 1339- 1923) 5. İnikat, s. 112.

69 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (5 Mart 1339- 1923), 5. İnikat, s. 111.

70 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (8 Kânunuevvel 1339- 1923), 64. İnikat, s. 318.. Şeyh Mahmud İngilizlerle işbirliğinden önce Türk Hükümeti ile hareket ederek Musul ve Kerkük'te İngilizlere ciddi darbe vurmuştu. (Genel Kurmay ATASE Arşivi ATA-ZB, Kutu No:5,Gömlük No:70, Belge No:70-1)

71 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Şubat 1341- 1925), 47. İnikat, s. 472- 473.

iktidarda iken Musul müzakeresine yaklaşmak bile istememiştir. Yanaşımsa bile bizi iğfal içindir. İngiltere Musul hususunda lazım gelen her şeyi yapmaktadır ve bu hususta lazım gelen propagandayı icradan geri durmamaktadırlar. Bu suretle aleyhimize lazım gelen tertibatı almaktadırlar teşkilatlarını yapmaktadır ve bu teşkilatlarını İran'ın cenup taraflarına kadar temdit etmişler, sirayet ettirmişlerdir. İngiltere'nin bize doğrudan doğruya düşmanlık yapabilmesi için ne yapılabileceğini çok salahiyettar bir zatla görüştüm. İki milyon asker ve bir o kadarda masraf yapmaya mütefekkindir dedi. Hâlbuki İngiltere efkârı umumiyesi böyle bir fedakârlığa mütehammil değildir ve yapamaz. İngiltere'nin bize karşı açık göğüsle ve merdane bir surette taarruzu yoktur ve yapamaz. Bunu kendilerinden beklemeyiniz".⁷² şeklinde cevap vererek İngilizlerin büyük planlar içinde olduklarını amaçlarının Musul petrollerinden ziyade Kürdistan kartını kullanarak bunun üzerinden Bakü'ye kadar olan zengin petrol yataklarına sahip olmak istediklerini, dost gibi gözüken İngilizlerin abartılı bir askeri gücünün olmadığını, Türkiye'nin Musul için gerekli askeri güce sahip olduğunu belirterek, askeri müdahaleye yeşil ışık yakmıştır.

İngilizlerin eski gücünde olmadığı, Bağdat'tan bile çekilip, sadece Körfezi elde tutmak istediği ile ilgili iddialara rağmen⁷³ Kazım (Karabekir) Paşa, Musul'da yapılacak bir askeri hareketin Batı cephesini tehlikeye düşüreceğini, Yunanlıların alacağı destekle yeniden Ege'ye yönelebileceğini belirtmişti.⁷⁴

Tevfik Rüştü, olaya farklı bir açıdan bakarak, İngilizlerin ürettiği politikalara cevap vermek yerine Musul'da kendi oyunumuzu ve planımızı kendimiz kurmamız gerektiğini artık İngilizlerin bu politikalara cevap üretmesi gerektiğini vurgulamıştır. Tevfik Rüştü Bey, Musul görüşmelerinin başlayacağı sırada İngiltere'nin askeri manevra hazırlığı içine girdiğini, Türkiye'nin de elini güçlendirmek için bu askeri manevralara karşılık yapılacak askeri hazırlıkların Türkiye'nin elini güçlendireceğini ifade etmişti.⁷⁵

Tevfik Rüştü'nün Musul konusunda yeni bir kurguya ihtiyaç olduğu düşüncesine paralel bir şekilde Şükrü Bey, Musul meselesine farklı bir açıdan yaklaşarak, İngiltere ile Fransa'nın kendi aralarında görülmeyen problemlerinin olduğunu özellikle Arabistan konusunda Fransa'nın Faysal aleyhinde hareket ettiğini, Türkiye'nin bu anlaşmazlıkları çok iyi kullanarak

72 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Şubat 1341- 1925), 47. İnikat, s. 474- 476.

73 Ş. Kıymaz, *Musul Sorunu*, s.132.

74 Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası*, Emre Yayınları, İstanbul 1991, s.280.

75 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (19 Nisan 1926), 87. İnikat, s.568.

Musul meselesini de bu anlaşmazlıkların içerisine sürükleyerek, Fransa'yı yanına çekmesi gerektiğini belirtmişti.⁷⁶

İngiliz istihbarat raporuna göre; TBMM'de Musul konusu görüşülürken milletvekillerinin eleştirilerine maruz kalan İsmet Paşa şöyle bir tepki vermişti;

"Gene görüyorum ki kuşku ve anlaşmazlık vardır. Buna daha çok dayanmam. Davranışlarıma ve kişisel olarak bana güveniniz yoksa hem Dışişlerinden, hem de Batı savaş kesimi komutanlığından derhal çekileceğim. Ordunun büsbütün yorulduğunu ve savaşın çılgınlık olduğunu anlamıyorsunuz. Askeri teknik sorunlarda düşünemiyor, muhakeme edemiyorsunuz Bana müsaade buyurunuz görevimden çekilme dilekçemi hazırlayıp vereceğim".

İngilizlere göre bu konuşma meclisi etkilemek için Mustafa Kemal Paşa'nın da içinde olduğu önceden planlanmış bir konuşmaydı.⁷⁷

İngilizler Musul'un dağlık Irak'ın doğusunda Hakkari'den Süleymaniye'ye kadar olan bölgeyi Türkiye'ye teklif etmiş, petrol açısından zengin ve tarım açısından verimli Güney tarafını ise kendileri almışlardı. İsmet Paşa, bu teklifi kabul etmemişti.⁷⁸ Ali Şükrü Bey, bu teklifin başlangıç için kabul edilmesi gerektiğini belirtmişti.⁷⁹

Musul'un Lozan Sonrasına Ertelenme Meselesi

İsmet Paşa, Musul meselesinde çözüm olmadığını ve Lozan'dan 1 sene sonra İngilizlerle ikili antlaşmalarla çözüleceğini söylemesiyle TBMM gizli oturumlarında bu mesele geniş bir çerçevede tartışılmıştı. Milletvekillerinin ertelenme olayın sıcak bakmamasının en önemli gerekçesi ikili görüşmelerde İngiliz diplomasisinin ağır basacağı düşüncesi idi.

İsmet Paşa'nın açıklamalarından sonra, Musul konusu mecliste sert bir şekilde tartışılmıştı. TBMM'de muhalefet rolünü üstlenen İkinci Grup üyeleri, "*Musul verilemez, gerekirse bu uğurda savaşıyoruz*" anlayışı içinde hareket etmişlerdir. Bu anlayış içinde defalarca söz alan bazı milletvekilleri, İsmet Paşa'ya ve Vekiller Heyeti'ne yönelik çeşitli suçlamalarda bulunmuşlardır. Bu milletvekillerinden özellikle Hüseyin Avni Bey ve Ali Şükrü Beyler,

76 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Şubat 1341- 1925), 47. İnikat, s.477-478. İsmet Paşa'ya göre; Fransa bütün çabalara rağmen Musul konusunda İngiliz eksenli bir politika takip etmişti. (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A III-10 b-2, D 47,F 72-13.) Faysal ciddi anlamda Musul sınırında propaganda yaptığı tespit edilmişti. (TİTE Arşivi, Kutu:52, Gömlek:70 Belge:70001.)

77 Salahî R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, TTK, Ankara 1995, s.323.

78 İ.Ş Kıymaz, *Musul Sorunu*, s.258.

79 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (5 Mart 1339- 1923), 5. İnikat, s. 136.

Lozan görüşmelerinde “Misak-ı Milli’den taviz veriliyor” iddiası ile endişelerini dile getirmişlerdir.⁸⁰

Ali Şükrü Bey, 5 Mart 1923’te Musul için bütün planı İngiltere’nin çizdiğini belirterek Türkiye’nin devamlı savunmada kalmasını eleştirmişti.⁸¹ Musul meselesinin Lozan’dan sonraya bırakılmasını çok yanlış bir karar olarak değerlendiren Ali Şükrü Bey, bu sorunun barışçı yollarla çözülemeyeceğini savaşın da İstanbul ve Trakya’yı tehlikeye düşüreceğini ileri sürmüştü. Musul meselesinin çözümünü 1 sene sonraya bırakmanın Musul’u kaybetmekle aynı anlama geldiğine de değinen Ali Şükrü Bey, Lozan’da Musul’u Türkiye’ye vermeyen İngiltere’nin Lozan’dan sonra vermesinin mümkün olmadığını ve bu tür bir olayın örneğinin bulunmadığını, Mısır ve Girit gibi Musul’un da elimizden çıkacağını, Süleymaniye, Zaho ve Kerkük’ün bize verildiği halde buraların kabul edilmeyişinin izahının mümkün olmadığını ifade etmişti.⁸² Ali Şükrü Bey, Musul meselesinin Lozan’dan sonraya bırakılmasını hata olarak görmüş, Girit ve Mısır’ın elden çıkması sürecine benzetmiştir.

İkinci Grup’un düşüncesine benzer bir şekilde Ali Fuat Paşa da (Cebesoy), “*Milli Mücadele sürecinde İngilizlerle nasıl çetin bir mücadele sergilediysek, Musul meselesinde de aynısını yapmalıydık*”⁸³ diyerek Lozan sonrasına bırakılmasının yanlışlığına vurgu yapmıştı.

Meclise bir soru önergesi veren Siirt Milletvekili Mehmet Kadri Bey ise, İsmet Paşa’ya “*Musul vilâyetinin bir sene zarfında İngiltere ile aramızda müzakere ve hal edilemediği takdirde Cemiyeti Akvama havale edilmesi hususunda Heyeti Vekile tarafından zatı âlilerine salâhiyet verilmiş miydi*” sorusuna İsmet Paşa, Hükümet tarafından kendisine böyle bir talimatın verilmeyeceğini, ülkenin çıkarları için ne gerekiyorsa o doğrultuda hareket ettiğini söylemiştir.⁸⁴

Lozan görüşmelerinin ilk dönemlerinde İsmet Paşa’nın kararlı duruşunu takdir eden Başvekil Hüseyin Rauf Bey, Musul meselesinin zor bir süreçten geçtiğini İsmet Paşa’nın çok kararlı ve azimli bir duruş sergilediğini, Musul’un Türkiye’de kalmasının zor ama imkânsız olmadığını ifade ederek⁸⁵ meselenin iki devlet arasında geçecek zor bir süreç olduğunu,

80 Emine Kısıklı, “*Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi*”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S:24, Ankara 1999, s. 510.

81 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (5 Mart 1339- 1923), 5. İnikat, s. 130- 132.

82 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (5 Mart 1339- 1923), 5. İnikat, s.133.

83 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralarım II*, Temel Yayınları, İstanbul 2011, s.126.

84 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Mart 1339- 1923, 4. İnikat, s.80.

85 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (25 Kanunuevvel 1338- 1922), 162. İnikat, s.1150- 1151.

kararlılıkla hareket edilmesi durumunda kendi lehlerine olumlu sonuçlanacağını belirtmiştir.

Rauf Bey, Türk delegelerinin Lozan'da Musul'un Türkiye'ye ait olduğu tezine karşı, İngiltere'nin sorunu Cemiyeti Akvam'a götürmek istemesinin politik bir manevra olduğunu, Türk ordusunun Musul için mücadele edebilecek güce sahip olduğunu vurgulamıştı.⁸⁶ Sözlerinin devamında Musul konusunun Cemiyeti Akvam'a götürülmesinin buranın geleceğini tehlikeye sokmak anlamına geleceğini, Hükümetin Misak-ı Milli'den asla taviz vermeyeceğini beyan etmişti.⁸⁷ İsmet Paşa, Musul konusunda Hükümetin hangi noktada durduğunu ve ona göre izleyeceği politikaları belirlemek istemiştir. Türk ordusunun Musul için mücadele edebilecek bir güce sahip olduğunu ifade etmiştir.

İlk dönemlerde Musul meselesinde askeri müdahale seçeneği sonraki süreçte gündemden düşmüş, Rauf Bey farklı bir konuşmasında savaş şartlarının zor olduğunu, I. Dünya Savaşı'nda bunu net bir şekilde gördüklerini, İngiliz savaş uçakları karşısında kısıtlı bir bütçeyle mücadele etmenin imkânsız olduğunu vurgulamıştır.

Ali Şükrü Bey de Rauf Bey ile hemen hemen aynı düşünce içerisinde olmuş, ordunun hazır olduğu konusunda aynı fikre sahip olduklarını; fakat uçak gibi teknolojik üstünlüğün İngilizlerde olduğunu şu sözlerle vurgulamıştır;

"Müdafaaı Milliye Vekili Paşa Hazretleri buyurdular ki; Ordumuz hazırdir. Affedersiniz, bu celse hafi olduğu için ve Rauf Beyefendi de gayet mahrem olan mesaili okuduğu için ve Meclise emniyet edip söyledikleri için söyleyeceğim. Ordumuz hazırdir. Evet hazırdir. Bende biliyorum. Fakat bugünkü inkıtaa karşı, daha dün biliyorsunuz ki, Musul cephesinde asker toplanması için İstiklâl Mahkemesi intihabını yaptık. Musul cephesinde icap eden ihzarat yapılmış mıdır? Ani bir darbe ile Musul'u alabilecek miyiz? Yani Musul'da kâfi miktar tayyare, benzin vesaire ki İngilizler tayyare ile orada iş göreceklendir. Ben zannetmiyorum ki oraya bir iki tayyare gitmiş olsun. Ben bununla inkıta yapmayalım harp yapmayalım demiyorum."⁸⁸

Milletvekillerinin Musul sorununa eğilimlerinin farklılaştığını ve eski sert bakış açısının kaybolduğunu gösteren bir yaklaşım örneğinde Rauf Bey, Musul ve Irak uzun yıllar Türklerin elinde olmasına rağmen İngilizlerin bu coğrafyaları Türklerden daha iyi bildiklerini, İngilizlerin siyaseti çok iyi okuduklarını, ona göre hareket edilmesinin daha doğru bir yaklaşım olacağını öne sürmüştür. İngiliz teşkilatına güvenilmesi gerektiğini

86 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (25 Kânunusâni 1338- 1923), 180. İnikat, s.1220- 1221.

87 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (28 Kânunusâni 1338- 1923), 182. İnikat, s.1238.

88 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (28 Kânunusâni 1338- 1923), 182. İnikat, s.1256.

söyleyen⁸⁹ Rauf Bey, Mondros Mütarekesi'nde yaptığı gibi İngilizlere güvenme hatasına devam etmiştir

Eleştirilere rağmen İsmet Paşa, kararlı politikalar sayesinde Musul'un Lozan'dan sonra ikili görüşmelere bırakıldığını, basının bu sorunu tahrik ettiğini, kendilerinin coğrafi, ekonomik ve siyasi delillerle soruna eğildiklerini, hatta petrol konusunda bile İngilizler lehine her türlü fedakârlıkta bulunabileceklerini petrolden belli bir hissenin verilebileceğini söylemelerine rağmen İngilizlerin hiçbirini kabul etmediğini, diğer devletlerin baskısıyla sorunun sonraya bırakıldığı açıklamasında bulunmuştu.⁹⁰ Görüldüğü gibi İsmet Paşa, Musul konusunda petrol hisselerini bile paylaşabileceklerini söylemesi Musul'a İngilizlerden farklı baktığının işaretiydi.

Bu düşünceyi doğrular nitelikte İsmet Paşa, Ankara'ya çektiği telgrafta Musul'dan feragat göstererek barış yolunu arama kanaatinde olduğunu bildirmişti.⁹¹

Musul sorunun Lozan'dan sonraya bırakılması ile ilgili sert tartışmaların üzerine gergin havayı yumuşatmak Mustafa Kemal Paşa'ya düşmüş, mecliste yaptığı konuşmada, *"Musul meselesinin hallini, harbe girmemek için bir sene sonraya ertelemek demek, ondan vazgeçmek demek değildir. Belki amacımıza ulaşmak için daha kuvvetli olacağımız bir zamana kadar beklemek demektir. Musul meselesini bugün halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek, bu mümkündür. Fakat Musul'u aldıktan sonra, hemen sorunun biteceğine kani olamayız"*⁹² Sözleriyle Musul konusunda yürütülen politikanın başarılı olduğunu öne sürmüş, meclisin savaş kararı vererek ülkeyi felakete sürüklediği için takdir edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Mustafa Kemal, Musul için savaşı göze almanın bize bir fayda sağlamayacağını, Milletvekili Sırrı Bey'in Misak-ı Milli sınırları içerisinde eleştirilerine karşın, şu çizgi, şu hat üzerine Misak-ı Milli'nin çizilemeyeceğini, milletin menfaatlerinin her şeyin üzerinde olduğunu, Musul meselesine bu şartlarda çözüm üretmenin yalnız İngilizler değil, Fransa hatta Japonya ile bile karşı karşıya gelinebileceğini, en mantıklı yolun toparlanıncaya ve güçleninceye kadar sorunu erteleme en mantıklı yol olduğunu öne sürmüştü.⁹³ Mustafa Kemal, Musul meselesinin çözümünün barışçı yollarla çözülmesi gerektiğini, Musul için askeri bir müdahalenin seçenek olarak düşünülmemesini bazı milletvekillerin Misakı Milli'yi kalıpların içerisine

89 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (28 Kânunusâni 1338- 1923), 182. İnikat, s.1259.

90 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (21 Şubat 1338- 1923), 196. İnikat, s.1292.

91 Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, TTK, Ankara 1990, s.249.

92 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (6 Mart 1339- 1923), 6. İnikat, s.173- 176.

93 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (27 Şubat 1338- 1923), 200. İnikat, s.1317- 1318.

yerleştirme çabalarının yanlış olduğunu, Misak-ı Milli'nin şu veya bu çizgilere göre şekillendirmenin doğru bir yaklaşım olmadığını, bunun güç meselesiyle ilişkili olduğunu söylemiştir. Musul meselesinin ertelenmediği bir durumda Fransa'nın, İtalya'nın vb devletlerin de karşılarında duracağını, İngilizlerle ikili görüşmelerle sorun ile ilgili çözüm üretmenin daha mantıklı olacağını vurgulamıştır. Musul'u almak için girişilecek askeri harekâtın daha kötü sonuçlar doğurabileceğini de ayrıca ifade etmiştir

Mustafa Kemal Paşa'nın bütün çabalarına rağmen Musul sorununun Lozan'dan sonraya bırakılması tansiyonu oldukça yükseltmişti. Mustafa Durak Bey, Musul meselesinin Lozan'dan sonraya ertelenmesini "*Türkçe'de bir darb-ı mesel vardır; sona kalan dona kalır, Musul'u kaybetmek demektir. Musul'u kaybettikten sonra senin şarkta bir yerin kalmamıştır*"⁹⁴ şeklinde değerlendirerek ertelemeyi tarihi bir hata olarak görmüştür.

İzmit Milletvekili Sırrı Bey, Musul sorununda Mustafa Kemal Paşa'dan farklı düşünerek, Musul konusunun ertelenmesinin yanlış olduğunu, Mısır ve Suriye'nin de bu şekilde kaybedildiğini öne sürmüştür.⁹⁵ Ağaoglu Ahmet Bey ise, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği raporda; Musul için ülkenin savaşa girmemesi konusunda kendisini desteklediğini belirtmişti.⁹⁶

Hüseyin Rauf Bey, bu tartışmalarda iki görüşe ılımlı bakmış, Musul'un vatan toprağı olduğunu, Doğu Anadolu'nun savunması için Türkiye'nin elinde olması gerektiğini, İngiltere'nin Kürtlük, Araplık, Türklük ayrımcılığı ile hareket etmediği sürece sorunun kendi lehlerine çözüleceğini, Cemiyeti Akvam'da Musul meselesinin görüşülmesinin çok doğru bir karar olmadığını, fakat bunun Musul'u kaybetmek manasına gelmediğini ifade etmesine rağmen Siirt Milletvekili Necmeddin Bey, Rauf Bey'in Musul'la ilgili fikirlerinde önemli fikir değişiklikleri yaşadığını, sorunun Cemiyeti Akvam'a taşınmasını Rauf Bey'in itirazlarına rağmen Musul'u kaybetmek olduğunu iddia etmiştir.⁹⁷

Hüseyin Rauf Bey; "*Maalesef Karaağacı terk etmek Musul'u bir seneye talik ile İngilizlerle noktai nazarımıza muvafık bir surette halline çalışmak, olmazsa İngilizlerin evvelce tevdi ettikleri ki Cemiyeti Akvamdır. Cemiyet tarafından da halline teşebbüs, kabul edilen şekle gitmek ve her halde Allah'ın avn ve inayeti ve milletimizin azim ve celâleti ile Musul meselesini halle çalışacağız*" diyerek Musul hakkında ümitli olduğunu göstermiştir. Rauf Bey, Mersin Milletvekili Selahattin Bey'in Cemiyet-i Akvam elimizde olmadığı için

94 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (27 Şubat 1338- 1923), 200. İnikat, s.1309.

95 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (5 Şubat 1338- 1923), 187. İnikat, s.1278.

96 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.472.

97 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (27 Şubat 1338- 1923), 200. İnikat, s.1314.

kontrolün kendilerinde olmadığı eleştirilerine ise, “Cemiyeti Akvam elimizde değildir. Fakat Cemiyeti akvamın kararını kabul edip etmemek elimizdedir” sözleriyle karşılık vermiştir.⁹⁸ Hakimiyyet-i Milliye gazetesi de Türkiye’nin Cemiyet-i Akvam’a üye olmadığı için eşit şartlarda muamele görmeyeceği endişesini taşımıştı.⁹⁹

Askeri hareketlilikle ilgili Cebelibereket Milletvekili İhsan Bey, Musul’un barış yoluyla mı askeri bir hareketle mi alınmasını hükümetin kararı olduğunu, İngiltere’nin yanındaki devletleri yanımıza çekmenin zor olduğu da dikkate alınarak askeri hazırlıkların tamamlanarak beklenmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Askeri gücümüzün ne olduğu, kapasitesinin kaç devletle mücadele edebilecek pozisyonda olduğunun tespitinin önemine vurgu yapmıştır. Meselenin uzatılmasının Türkiye’ye zarar vereceğini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, İhsan Bey’i eleştirerek, bu gibi konuların burada açılmasının sakıncalı olduğunu, düşmanların bu gibi konuşmaları öğrenebileceğini, askeri hareketin çözüm olmadığını vurgulamıştır. Meclisin kesin karar verip hareket etmesinin hükümetin manevra kabiliyetini etkileyeceğinden sonuç cümlelerinden kaçınılmasının daha doğru olacağını ifade etmiştir.¹⁰⁰

Benzer bir şekilde askeri hareket ile ilgili İsmet Paşa, tek hedefinin Musul’u almak olduğunu, meselenin çözülememesi durumunda askeri harekâta kendisinin karar veremeyeceğini, bu konuda Meclis’in yetkili olduğunu belirtmiştir. 1 sene içerisinde yapılacak görüşmelerin sonucu ortaya çıkaracağını ifade etmiştir.¹⁰¹ Lozan görüşmelerinin başında İngilizlerin Musul meselesini Lozan müzakerelerinden ayrı tatalım ikili görüşmelerle çözelim teklifini İsmet Paşa kabul etmemişti.¹⁰²

Diyarbakir Milletvekili Zülfi Bey, Musul’un Türkiye için namus meselesi olarak görülmesine rağmen İngilizler için petrol meselesi olarak gördüğünü, Cemiyet-i Akvam’da bu kadar İngiliz yanlısı devletler varken sorunun bu teşkilatlara bırakılmasının doğru bir karar olmayacağını vurgulamıştır.¹⁰³ Bu yaklaşıma benzer şekilde İsmet Paşa da Musul’un İngilizler için petrol anlamına geldiğini ifade etmişti.¹⁰⁴

Zülfi Bey ile aynı düşüncede olan Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey de Cemiyet-i Akvam’ın bir İngiliz projesi olduğunu söyleyerek; “Efendiler

98 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (6 Mart 1339- 1923), 6. İnikat, s.188- 189.

99 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A III-10 b-2, D 47,F 61; Hâkimiyyet-i Milliye, 20 Temmuz 1924.

100 TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, (27 Şubat 1338- 1923), 200. İnikat, s.1320.

101 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Mart 1339- 1923), 4. İnikat, s.80.

102 B. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, I, s.328.

103 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Mart 1339- 1923), 4. İnikat, s.90.

104 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A III-10 b-2, D 47,F 15.

karşımızda yegâne düşmanımız İngilizdir. Bugün de yarın da o bir gün de İngiliz dostluğuna inananlar aldanırlar. Memlekete bilmeyerek ihanet ederler. İngilizler bu millete ebediyen dost olmaz. Efendi Cemiyeti Akvam, İngiliz şurasından başka bir şey değildir. Cihanı aldatmak için sahte meşrutiyetlere müşabih olan şu makamı tanımalıyım. Musul bir sene hali intizarda bulunacak. Bu ne demektir Efendiler? Bu millete istizahtır. İngilizlerden Mısır'ı aldınız Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler? Musul'u bugün sana vermeyen ne için yarın versin? Musul'u bir sene sonraya değil, belki pazarlığa girerseniz bir sene sonra gireceğimiz Musul'dan bugün istifade etmek mümkündür. Gayesi orada bir Kürt hükümeti teşkil edip, senin memleketini parçalayıp neticede bir Ermenistan teşkil etmek değil midir? Kürdistan size söylüyorum. Kürdistan hükümeti yapamaz. Kürdün lisanı yoktur. Yazısı yoktur. Kürdün harfi yoktur. Yarın onlara Ermeniler hâkim olacaktır. Yarın orada Ermeniler hükümet kuracaklardır. Harb devam etsin, memlekette seferberlik itimatsızlık devam etsin. Bir sene sonra Cemiyeti Akvam vermezse harb edeceğim, diyerek aldatmayınız. Eğer mantıkla düşünecek olursak Suriye'de ne hakkımız var, Musul'da ne hakkımız var diyebiliriz. Yarın o vaziyet hasıl olduğu gibi ne yapsınlar, Musul'dan fedakârlık oluyorsa vaziyeti siyasiyemizi vaziyeti coğrafyamızı tehlikeye koymak, dahilde bir ümitsizlikle yarım sulh yapmaktansa böyle bir sulh yoktur, diye kesmeli. Büyük Millet Meclisi İskenderun'u verdiniz Batum'u verdik. Fakat verdik mi ben namusumla temin ediyorum ki sinemde misakı milli bağıracaktır. Buna söz verdim, iman haline soktum"¹⁰⁵ Musul meselesinde en sert yorumlardan birini yapmış, Musul meselesinin ertelenmesi demek kaybedilmesi demek olduğunu, Mısır ve Kıbrıs'ın da aynı politikalarla alındığını, bu sorunda Kürdistan kurma vaadiyle Kürtlerin de kandırıldığını esas meselenin İngiliz güdümünde bir Ermenistan kurma projesinin olduğunu iddia etmişti.

Hüseyin Avni Bey gibi Muş Milletvekili Ahmet Hamdi Bey de meseleye Ermeni meselesi çerçevesinde yaklaşmıştı. Cemiyet-i Akvam'ın İngiliz kontrolünde olduğunu, sorunun bu teşkilata gönderilmesinin mantıklı bir yol olmadığını, Musul'un kaybedilmesi durumunda Vilayeti Sitte'nin de etkilenebileceğini, en azından 1 sene Musul'un İngiliz etkisinden uzak tutulması gerektiğini ifade etmişti.¹⁰⁶

Aynı şekilde Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet Bey de Musul meselesinin sonraya bırakılmasının bir İngiliz oyunu olduğunu öne sürerek, ilginç bir yorumla İngilizlerin gerçek amacının İstanbul'dan çıkmamak için zaman kazanmak olduğunu ileri sürmüştü.¹⁰⁷

105 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Mart 1339- 1923), 4. İnikat, s.93-96.

106 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Mart 1339- 1923), 4. İnikat, s.142.

107 TBMM Gizli Celse Zabıtları, IV, (4 Mart 1339- 1923), 4. İnikat, s.98- 99.

Milletvekilleri sorunun ertelenmesinin çözümsüzlüğü beraberinde getireceği ve İngilizlerin elini güçlendireceği noktasında fikir birliği içerisinde oldukları görülmüştü.

Sonuç

Musul, jeopolitik, tarihi, ekonomik ve verimli topraklarıyla hem İslamiyet öncesi hem de İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra birçok medeniyetin ilgi alanında önemli bir yer etmişti. 19. Yüzyıla kadar daha çok önemli yollara ve mümbit topraklara sahip olduğu için toplumların hafızasında yer alan Musul, bu yüzyıldan sonra önemli petrol yataklarının tespit edilmesiyle birlikte devletlerin bölgeye bakış açısı da daha farklı bir boyuta taşınmıştı. I. Dünya Savaşı sürecinde İngiltere ve Fransa arasındaki Sykes-Picot Antlaşması, Musul'un Türklerin kontrolünden çıkışını da hızlandırmıştı.

Misak-i Milli sınırları içerisine dahil edilen Musul'da zorlu bir dönem başlamış, Sakarya Savaşı'nın kazanılmasıyla birlikte Türkiye, Musul konusu ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Askeri hareket sürdürülürken özellikle bölgedeki Kürt aşiretleri ile birlikte coğrafyanın kaderini belirlemek için ortak hareket etme yolları aranmıştı. Bu süreç ile birlikte Musul meselesi konusunda İngiltere farklı taktiklere başvururken Türkiye ise tarihi, ekonomik, sosyal ve coğrafi nedenlerle Musul'un kendisine ait olduğu tezini ısrarla sürdürmüştü.

Musul meselesi, Lozan Konferansı devam ederken TBMM gizli oturumlarında hararetli bir şekilde tartışılmıştı. Musul meselesine yaklaşımlarda milletvekillerinin temsil ettiği bölge, bağlı buldukları grubun siyasi bakışı, soruna eğilimlerini etkilemiştir. Erzurum, Bitlis, Muş ve Van milletvekilleri sorun karşısında okumalarını güvenlik bağlamı üzerinden şekillendirmişlerdi. Milletvekilleri temsil ettikleri coğrafyanın tarihi, sosyal ve siyasi dokusunu bildikleri için Musul meselesinin çözümsüzlüğünün Doğu ve Güneydoğu'da Kürtçülük hareketini tetikleyeceğini görmüşlerdi. İngilizlerin Kürt aşiretlerini kendi ekseninde hareket ettirme düşüncesi, milletvekilleri arasında önemli bir yer işgal etmişti. İngilizlerin Kürt aşiretlere yaklaşımlarından rahatsızlık duyan milletvekilleri, Türkler ve Kürtlerin ayrılmaz bir bütün olduğu tezini sürekli işleyerek konuyu canlı tutmuşlardı. Musul'un Doğu Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğu söylemiyle güvenlik eksenli bir düşünce örüntüsü ortaya çıkmıştı.

İkinci Grup içinde siyaset yapan milletvekilleri, iktidar ile çekişmelerin etkisiyle Musul meselesine en sert eleştirileri yapmışlardı. Büyük Ermenistan'ın gerçekleşme yolunda Musul'un İngilizler tarafından bir araç olarak görüldüğünü iddia etmişlerdi. Sorunu Kürtçülük penceresinin ötesinde

İngilizlerin Doğu'da bir Ermeni projesini geliştirmek için yeni yaklaşımlar üretme biçimi olarak görmüşlerdi. Bu grupta siyaset yapan milletvekilleri, Musul'un alınması için hararetle bir şekilde askeri müdahaleyi savunurken, konunun Cemiyeti Akvam'a taşınmasından sonra fikirlerini değiştirerek gelecek askeri hareketin diğer bölgelere de zarar vereceğini düşünmüşlerdi. İngiliz iddialarının aksine Musul konusunda petrolün ekonomik değerinden dolayı Türkiye'de kalması gerektiğini söyleyen milletvekilleri oldukça azınlıkta kalmıştı. Milletvekillerin tamamına yakını Musul'un Lozan'dan sonra Cemiyet-i Akvam'da tartışılmasına itiraz etmişlerdi. Cemiyetin İngiliz eksenli bir politika takip ettiği için Kıbrıs ve Girit'in düştüğü durumdan farklı bir sonuç çıkmayacağını öne sürmüşlerdi. Mustafa Kemal Paşa, sorunun ertelenmesinin kaybetme anlamına gelmediğini ifade ederek, Misak-ı Milli'nin zihinde tasavvur edilenden farklı konjonktüre göre şekillenebilen güç ve kuvvetle belirlenecek bir hedef olduğu vurgusunu ilk defa Musul sorununda gündeme getirmişti.

Musul meselesinin en ilginç yönü sonraki aşamalarda Musul konusunda fikirleri değişen Rauf Orbay'ın Mondros Ateşkes Antlaşması'nda olduğu gibi teknolojik üstünlüğe sahip İngilizlerle mücadele etmenin zorluğuna dikkat çekerek, coğrafyayı iyi bilen İngiliz teşkilatına güvenilmesi gerektiği vurgusu olmuştu.

Kaynakça

ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Genel Kurmay ATASE Arşivi

TİTE Arşivi

RESMİ YAYINLAR

Düstur, III. Tertip, VII.

TBMM Gizli Celse Zabıtları

TBMM Zabıt Ceridesi

GAZETELER

Hâkimiyet-i Milliye

Tanin

Tevhid-i Efkâr

KİTAP VE MAKALELER

AHMET İZZET PAŞA, Feryadım II, Hazırlayan: Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

ARAS, Tevfik Rüştü, Atatürk'ün Dış Politikası, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

ATATÜRK, Kemal, Nutuk (1919-1927), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri 1525-1919, Ankara 1993.

BUDAK, Mustafa İdealden Gerçeğe Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika, Küre Yayınları, 2008.

CEBESOY, Ali Fuat, Siyasi Hatıralarım II, Temel Yayınları, İstanbul 2011.

KARABEKİR, Kazım, Paşaların Kavgası, Emre Yayınları, İstanbul 1991.

KARACAN, Ali Naci, Lozan, Nokta Kitap, İstanbul 2012.

KARADAĞ, Raif, Musul Raporu, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

KAYMAZ, İhsan Şerif, Musul Sorunu, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.

- KISIKLI, Emine, “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Ankara 1999.
- KOÇSOY, Şevket, Irak Türkleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.
- Köse, İsmail, Türk -Amerikan Diplomatik İlişkilerinin Yüksek Komiser Amiral Bristol’un Günlük ve Raporlarına Yansıması (1917-1927), (Basılmamış Doktora Tezi), Trabzon 2013.
- KÜRKCÜOĞLU, Ömer, Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926) Ankara 1978.
- MELEK, Kemal, İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu, İstanbul 1983.
- MERAY, Seha, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993.
- MUMCU, Uğur, Kazım Karabekir Anlatıyor, Tekin Yayınevi, İstanbul 1995.
- NUR, Dr. Rıza Lozan Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008.
- İNÖNÜ, İsmet Hatıralar, Haz: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014.
- İNÖNÜ, İsmet, Defterler (1919-1973), I, Haz: Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖKE, Mim Kemal, Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991.
- SABİS, Ali İhsan, Harp Hatıralarım, IV, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- SALAHİ R. Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri, TTK, Ankara 1995.
- SOYAK, Hasan Rıza, Hasan Rıza Soyak, Atatürk’ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- SOYSAL, İsmail, Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları I, Ankara 1983.
- ŞİMŞİR, Bilal, Lozan Telgrafları, TTK, Ankara 1990
- TÜRKMEN, Zekeriya, Musul Meselesi (1922-1925), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011.
- VLADİMİR, F. Minorsky, Musul Sorunu, Çev: Salim Şahin, Berdan Matbaası, İstanbul 2015.
- YEĞEN, Mesut, İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958, Dipnot Yayınları 2011

A	
D	232/6.1
F	43-2

تاریخ

۱- روی نامو- سباسبده جمانک اینو معادرتن باره نازمه دارکیلی شایه اولمشه بسره بفرمایند فرستند.

۲- (بده ۲۳۲/۶) فیه منه ۲۵/۸/۹۹ ده ۱ نظر کار فرزندنه نبوده بویبارک شایه اهلایه بربک وفات اینجی و طیاره لاک بویبارک عت شد. ماری نقتک آنتا جرایبیدی فرستور در زیره کلاکتند.

۳- از نوزده کی کله معادله نوزده عیاشه نامنه بد جزیره ده کی طیاره نزه انجاشند. در وقتک سانه ذقنکس اولرینده بویبارک معادرتن اولرینده بسره از نوزده کی بک کله ده بویبارک اولرینده نقتک اولرینده بویبارک عتایه بویبارک عتایه طیاره لاک بویبارک کیتی ایز نقتک شمای معادله نام و از نوزده کی بویبارک عتایه بویبارک عتایه معادله ده بویبارک عتایه ماری نقتک کدر فرزندنه الی بویبارک عتایه ده در بویبارک عتایه بویبارک عتایه نقتک کدر فرزندنه الی کلاکتند.

۲۵/۸/۹۹

مهره موزانف
مهره

İngilizlerin Musul'daki Kuvveti